

Janusz Pasterski
Uniwersytet Rzeszowski
e-mail: janpaste@ue.edu.pl

**O dyskursach kulturowych Mariana Zdziechowskiego
i Stanisława Brzozowskiego
(A. Żywiołek, *Mesjański „logos” Europy. Mariana
Zdziechowskiego i Stanisława Brzozowskiego dyskursy
o kulturze Zachodu*, Wydawnictwo im. Stanisława
Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie,
Częstochowa 2012, ss. 707)**

Rozprawa Artura Żywiołka *Mesjański „logos” Europy. Mariana Zdziechowskiego i Stanisława Brzozowskiego dyskursy o kulturze Zachodu* stanowi szeroką syntezę wieńczącą wieloletnie zainteresowanie Autora problematyką przemian kultury na przełomie XIX i XX wieku, a zwłaszcza kształtem mesjańskich wcieleń i form europejskiego „logosu”. Jej zasadniczym punktem odniesienia jest pisarstwo i dorobek myśli krytycznej dwóch wybitnych filozofów i badaczy kultury – Mariana Zdziechowskiego i Stanisława Brzozowskiego. Wybór tych myślicieli nie może dziwić, wzięwszy pod uwagę ich wyjątkową pozycję w piśmiennictwie epoki. Takie jest też uzasadnienie Autora, który w twórczości Zdziechowskiego i Brzozowskiego postrzega nie tylko wnikliwą analizę polskiej literatury i kultury w szerokim, europejskim kontekście, ale i źródła nowoczesnego myślenia przekształcającego przez dialektyczne napięcia dotychczasową wizję świata. Przyjęte ramy czasowe zamykają się w latach 1890–1914 i obejmują wspólny dla obu myślicieli okres ich działalności intelektualnej (wyznaczony śmiercią Brzozowskiego w roku 1911 oraz publikacją zasadniczej w tym względzie rozprawy Zdziechowskiego *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa* w 1914 roku). Celem swojej pracy Autor uczynił „rekonstrukcję »struktury« owego »momentu przesilenia« jako przejścia od wieku dziewiętnastego do dwudziestego”, a zwłaszcza odtworzenie „pewnego rodzaju »mesjanistycznej namiętności«, kreującej i jednocześnie niszczącej życie duchowe Europy”. Zgodnie z tak nakreślonym punktem widzenia Artur Żywiołek zbudował

obszerną, wielowątkową rozprawę usytuowaną problemowo na przecięciu teorii i historii kultury i literatury oraz filozofii.

Licząca ponad 700 stron książka *Mesjański „logos” Europy. Mariana Zdziechowskiego i Stanisława Brzozowskiego dyskursy o kulturze Zachodu* składa się z trzech zasadniczych części, poprzedzonych stosownym wstępem prezentującym założenia metodologiczne i wyjaśniającym koncepcję pracy. Część pierwsza, *Wprowadzenie. Europejski „logos” i „mythos”*, zawiera rozważania na temat mityczności i racjonalności jako dwóch głównych aspektów kultury Zachodu, podlegającym dialogicznym napięciom i przekształceniom. Z wieloznaczności tytułowego pojęcia „logosu” Autor trafnie uczynił użyteczne narzędzie umożliwiające szeroki ogląd „różnych – niekiedy wzajemnie sprzecznych – projektów, wizji i rewizji kulturowych w czasie wielkich przesileń i przewartościowań”. W rozdziale pierwszym, *Między „logosem” a mitem Europy*, tytułowe pojęcia zostały zrekonstruowane na podstawie hermeneutycznej refleksji teoretycznej Heideggera, Gadamera i Ricoeura, a także prac polskich uczonych, między innymi Wojciecha J. Burszty, Erazma Kuźmy czy Anny Grzegorzczak. W konsekwencji opozycja „logos” – „mythos” jawi się jako pozorna, a same te pojęcia – wedle argumentacji Wojciecha J. Burszty – jako „nierozdzielne bieguny jednego uniwersum językowego”, czyli europejskiej kultury. Drugi rozdział, *W poszukiwaniu „logosu” Europy. „Logos” Europy w czasie kulturowych przesileń*, to z kolei szeroki przegląd poglądów filozoficznych, historiozoficznych oraz Bachtinowskiej teorii kultury jako stale trwającego dyskursu o „problemach racjonalności, słowa, związku języka z rzeczywistością i źródłach europejskiego kryzysu”. Jego spoiwem jest właśnie ów problem przekształceń i trwałości perspektywy logocentrycznej w obliczu kulturowych przesileń. W następnym rozdziale znalazło się miejsce dla uzasadnienia metody badawczej wykorzystującej strategię hermeneutyczną (Gadamer, Ricoeur, Vattimo) oraz historię idei, a także interdyscyplinarną perspektywę kulturologiczną i komparatystyczną (*Kilka uwag o metodzie*). Nie ulega wątpliwości, że zastosowana metodologia jest atutem Autora, pozwala bowiem na wszechstronne wyjaśnianie, rozwijanie wielu wątków, nawarstwianie odniesień, nawiązania i powroty, a jednocześnie na wewnętrzne zdialogizowanie narracji. Wiele uwagi poświęcono również opisowi preromantycznych i romantycznych mesjanizmów polskich, a także „mesjanizującym” ideom młodopolskim (*Krótką historią mesjanizmu a „nowy świat kultury”*). Tendencje odnowicielskie (w tym także dwudziestowieczne) mesjanizmu są w tym sensie częścią dyskursu nowoczesności. W ostatnim rozdziale części pierwszej (*Dialog, rewizja, recepcja*)

Artur Żywiołek zajął się recepcją krytyczną (perspektywy badawcze i „style odbioru”) pism i poglądów Zdziechowskiego i Brzozowskiego. Oba sposoby myślenia o przezwycięzeniu kryzysu kultury – konserwatywny i progresywny – znalazły tu szerokie rozwinięcie właśnie w kontekście krytycznego odbioru. Autor przedstawił spójny rejestr zagadnień wyprowadzonych z myśli obu uczonych, wzbogacony ponadto o refleksje Czesława Miłosza (z jego wrażliwością katastroficzną, powagą w traktowaniu kwestii metafizycznych, blake’owską ideą „ziemi Ulro” i kategorią zaniku wyobraźni religijnej). Są wśród nich takie kompleksy zagadnień, jak na przykład mit Wyjścia i jego rewersowe odbicie w postaci mitu Wygnania, a także kategorie związane ściśle z narracjami mesjańskimi – Nowe Jeruzalem, Ziemia Obiecana czy posłannictwo narodu. Mimo zasadniczych różnic w podejściu do problemu kulturowego przesilenia konserwatyzm Zdziechowskiego i progresywnizm Brzozowskiego znajdują – zdaniem Autora – wspólne „miejsce spotkania” w katolickim modernizmie czy też „katolicyzmie kulturowym”, tym samym syntetyzując poniekąd idee trwania i przemiany, zachowawczości religijnej i świeckiej racjonalności, pesymizmu i nadziei.

Część druga rozprawy, zatytułowana *W kręgu mesjańskich mitów nowoczesnej literatury i kultury*, poświęcona została przede wszystkim analizie pisarskich dokonań Stanisława Brzozowskiego. W jej pierwszym rozdziale (*Religijny mit nowoczesności: od Wyjścia do Wygnania*) Autor zdecydowanie odrzuca tezę o świeckim charakterze modernistycznego projektu kultury i wskazuje na religijne podłoże nowoczesności, przywołując na przykład mit Wygnania (figura wydziedziczenia) i mit Wyjścia (odczarowania) oraz szereg figur mesjańskich (na przykład miasta bożego, rewolucji, przywódcy-mesjasza itp.). Na przecięciu tych dwóch narracji kryje się złożony wymiar nowoczesności i równie wieloaspektowa koncepcja nowoczesnej podmiotowości. „Religijna” genealogia nowoczesnej kultury stanowi właśnie przedmiot zainteresowania w następnych rozdziałach („*Vatermord*”. *Brzozowski o początkach nowoczesności w dramacie „Mocarz”*; *Mieszkańska pedagogia Stanisława Brzozowskiego*). Wczesny dramat Brzozowskiego *Mocarz* posłużył Autorowi do szukania odpowiedzi na pytanie o stan kultury europejskiej (motyw „zabicia ojca” jako figura przejścia do „nowoczesności”, moment inicjacji, wygnania i wyjścia). Uwaga Artura Żywiołka skupiła się także na krytyce literackiej (czy szerzej – kulturowej) Brzozowskiego, którego projekt kultury dojrzałej stawiał przed prozą „mieszkańską” końca XIX wieku ważne zadanie przemiany świadomości. Jak słusznie zauważył Autor: „Brzozowski oczekiwał od kształtującej się polskiej inteligencji

mieszczkańskiej urzeczywistnienia wpływu na inne warstwy społeczne, tymczasem *Belle Époque*, w której przyszło mu żyć, naznaczona została piętnem niedojrzałości”. Warte podkreślenia jest również wskazanie etycznych i poznawczych zadań literatury przedkładanych przez Brzozowskiego nad nowatorstwo artystyczne. Rdzeniem tej części książki jest jednak obszerny rozdział kolejny, *Między Wyjściem a Wyrzuceniem. Tropy mesjańskie w prozie narracyjnej Stanisława Brzozowskiego* („*Sam wśród ludzi*”), złożony z sześciu podrozdziałów i stanowiący spójną i bardzo sumienną analizę problemową tej wybitnej (wymienionej w tytule rozdziału) powieści. Autor odczytał ją jako „próbę zdobycia dojrzałej i nowoczesnej świadomości kulturalnej”, refigurację romantycznego mesjanizmu, w którym Brzozowski dostrzegł bliskie mu założenia światopoglądowe, zwłaszcza społecznego i narodowego odrodzenia czy też szerzej – odnowy kultury. Posługując się świetnym instrumentarium badawczym, Artur Żywiołek trafnie wskazuje anektujące działanie kategorii mitu (przechwytyjące niejako kompleks pojęciowy nowoczesności) i nadaje formie gatunkowej powieści (*bildungsroman*) istotny walor semantyczny. Niegotowość podmiotu i zmienność czasoprzestrzeni jest więc odbiciem nieustabilizowania mesjanizmu, labilności jego różnorodnych form. Zdaniem Autora, formuła powieści inicjacyjnej łączy się w ten sposób z mesjańskim porządkiem symbolicznym i w tym sensie stanowi jego krytyczną rewizję. W dwóch ostatnich rozdziałach rozprawy (*Rewolucja, polityka i religia; Rewolucja jako wydarzenie mesjańskie* [„*Książka o starej kobiecie*”]) znalazła się analiza fenomenu rewolucji w refleksji Mariana Zdziechowskiego i Stanisława Brzozowskiego. Mimo odmienności ujęć tego problemu u obu myślicieli należy podkreślić, że słusznie został uwypuklony związek języka rewolucji i religii oraz aspekt kulturowego przesilenia, z którego jednak wyciągano różne wnioski. Przedstawione imaginariusz mesjańskie rewolucji w „myślicielskiej” powieści Brzozowskiego ma – w opinii Autora – zarówno charakter destrukcyjny (rozpad fundamentów kultury, religii i form społecznych), jak i ozdrowieńczy (projekt modernizacyjny), natomiast rozległość i waga tej refleksji wynika z polifonii struktury narracyjnej utworu.

Część trzecia książki, *Wizje kryzysu i odnowy. W stronę hermeneutyki kultury*, odnosi się do szeroko rozumianych motywów mesjańskich w pracach Zdziechowskiego i Brzozowskiego. Artur Żywiołek wyszedł z założenia, że „sednem, opisywanych przez obu myślicieli, europejskich dyskursów kulturowych są narracje mesjańskie, wykazujące zdumiewającą żywotność i zdolność do licznych przekształceń, tak świeckich, jak i religijnych”. Jed-

nocześnie dzieje idei mesjanizmu postrzega jako trwałą składnik kultury europejskiej. Wszystko to stanowi uzasadnienie dla pogłębionej refleksji kulturologicznej, do której włączona została również perspektywa dyskursów ponowoczesnych. Hermeneutyczny punkt widzenia pozwolił Autorowi na używanie różnych narzędzi analitycznych, użytecznych dla ostatecznego badania sensu, a także na łączenie rozmaitych horyzontów poznawczych (*Mesjanizm jako problem hermeneutyczny*). W kolejnych rozdziałach Autor zajął się badaniem zsekularyzowanego mesjanizmu Brzozowskiego, który „Polsce zdziecinniałej” przeciwstawiał „nowy typ Polaka”, ową „żywą prawdę” rodzenia się nowego życia w określonym momencie dziejowym (*Mesjański „kairos” według Stanisława Brzozowskiego*), analizą katastroficznej kulturologii Zdziechowskiego z jej eschatologicznym optymizmem „spotkania z Panem” („*Przemija postać świata...*” „*Logos*” Europy według Mariana Zdziechowskiego), porównaniem poglądów obu myślicieli w kwestii oceny europejskiej świadomości kulturalnej stającej na „rozstajnych drogach ducha” („*Wśród cichej i głębokiej nocy...*” Stanisław Brzozowski o życiu Zachodu). Artur Żywiołek wnikliwie odtworzył na przykład postulat Brzozowskiego odnoszące się do polskiego zapóźnienia kulturalnego czy przyczyn kryzysowej sytuacji kultury Europy. Bardzo interesujący jest rozdział *Mesjańska rekonkwista* podejmujący problem romantycznych rewizji obu uczonych. Autor pieczołowicie zrekonstruował myśl analityczną Brzozowskiego i Zdziechowskiego odnoszącą się do romantycznej spuścizny (łącznie z rozległymi studiami porównawczymi nad polską i europejską kulturą oraz literaturą, a także dziełami wieszczów), akcentując (mimo ich różnic światopoglądowych) zasadniczą wspólność płaszczyzny wyjściowej, tj. świadomość, że „romantyczna formacja zawiera liczne świadectwa wielkiego przesilenia kulturowego”. W recepcji Zdziechowskiego podkreślony został zwłaszcza aspekt religijny i mesjanistyczny (w tym postulaty moralne człowieka, etyczne zadania literatury, kulturotwórcze oddziaływanie religii czy też cywilizacyjne konsekwencje owej przemiany), natomiast w odbiorze Brzozowskiego – postulaty demaskacji „kłamstwa duchowego” romantyzmu, odnowy świata i otwarcia na nowoczesność. Z kolei ostatni rozdział tej części, *Dyskurs proroka, dyskurs apostoła. Przyczynek do intelektualnej historii Europy*, skupiając się na przemianach nowoczesnej podmiotowości, nakreśla przeobrażenie europejskiego „logosu” od niemieckiej szkoły romantycznej po katolicki modernizm spod znaku kardynała Johna Newmana. Szczególną rolę w tych analizach odegrały „portrety intelektualne” wybitnych myślicieli (obecne w pisarstwie Zdziechowskiego i Brzozowskiego) odczytywane jako

egzemplifikacje kulturowych przemian („logosu”) i artykulacje określonych idei (nowoczesnej świadomości kulturalnej – z jednej strony i przestrogi przed kresem cywilizacji – z drugiej). Dla Zdziechowskiego („proroka”) europejski „logos” odsłania religijny sens dziejów, natomiast dla Brzozowskiego („apostoła”) – zarzewie odrodzenia i pokonania niedojrzałości („dobra nowina”). Tak więc to właśnie na gruncie nowych prądów w katolicyzmie zbiegły się, zdaniem Autora, myślowe drogi Zdziechowskiego i Brzozowskiego. Jak słusznie zauważa: „modernistyczny *logos* wiary nie sytuuje się zatem na przeciwnym biegunie rozumu i nauki”.

Zamykające rozprawę *Zakończenie* przejrzysto sumuje główne wątki pracy. Odrębne kulturowe narracje obu myślicieli mają jedno źródło – „romantyzm i chrześcijaństwo”. Dla Brzozowskiego mesjanizm był „jedynym prądem kulturowym, zawierającym całościową wizję i postulaty dojrzałej kultury”, choć – jak celnie zauważa Autor – nie sposób nazwać go mesjanistą. Zdziechowski natomiast trafnie rozpoznawał zagrożenia dla europejskiej kultury, widząc w mesjańskiej narracji i jej przekształceniach odpowiedź na kryzys wartości. Mesjański „logos” leżał więc u podstaw obu projektów odnowy świata, ogniskując wokół siebie rozległy dyskurs kulturowy (obejmujący między innymi przemiany światopoglądowe, koncepcje podmiotowości, recepcję tekstów kultury, rewizję prądów myślowych, „psychikę kulturalną”, „psychologię narodu” czy interpretację dzieł literackich). Przedmiotem refleksji Artura Żywiółka jest też kwestia zastosowania właściwego metajęzyka badawczego, który wobec niezwykle rozpiętości problemowej i genologicznej dzieł Zdziechowskiego i Brzozowskiego zdolny byłby zagwarantować odpowiedni opis. Trzeba zgodzić się z Autorem, że hermeneutyka dialogu, wzbogacona o historię idei, perspektywę komparatystyczną oraz współczesną sztukę interpretacji jest w tym „studium przypadku” praktyką nie tylko zasadną, ale i niezwykle inspirującą oraz aktualizującą wiele zagadnień.

Monografia Artura Żywiółka *Mesjański „logos” Europy. Mariana Zdziechowskiego i Stanisława Brzozowskiego dyskursy o kulturze Zachodu* jest wynikiem systematycznej i wyraźnie ukierunkowanej pracy badawczej, której owocem były wcześniej publikowane artykuły naukowe, studia i szkice, skupione głównie w kręgu kulturowych przemian XIX i XX wieku. Książkę cechuje wielotorowość rozważań (uzupełniana dodatkowo szczegółowymi przypisami), badawcza wnikliwość, rzetelność materiałowa, erudycyjność wypowiedzi, staranność językowa i pojęciowa, umiejętność syntetyzowania, szerokość horyzontów myślowych Autora. To ambitny i z rozmachem zrealizowany projekt naukowy (nieuniknione powtórzenia i problemowe

nawroty traktuję jako konsekwencję obranej metodologii), który wzbogaca wiedzę nie tylko na temat dorobku Mariana Zdziechowskiego i Stanisława Brzozowskiego, ale i problematyki przesilen kulturowych oraz europejskich nurtów filozoficznych i szkół krytycznoliterackich tego czasu.

